

Рецензия

на проф. дфн Панайот Карагъзов,
член на научно жури за придобиване на образователната и научна степен „доктор“,
за дисертационния труд на **Недялко Радостинов Желев**
„Войните през XX век – романови интерпретации
в славянските литератури след 1989 г.“

Данни за дисертанта

Недялко Желев е абсолвент на Факултета по славянски филологии към Софийския университет „Св. Климент Охридски“, където през 2018 г. се дипломира като магистър по славистика и българистика. По време на следването си той специализира в Загребския и Люблянския университет, а като редовен докторант (от 2019 г.) прекарва един семестър в Хърватия по програма „Еразъм“. Желев е участвал в няколко международни научни конференции и има три публикации по темата на дисертацията в реферирани сборници.

Процедура за публична защита

Дисертацията е обсъдена и насочена за публична защита от Катедрата по славянски литератури към СУ „Св. Климент Охридски“. Приложените документи, необходими за откриване на процедурата, удостоверяват, че магистър Недялко Желев покрива наукометричните изисквания за придобиване на образователната и научна степен „доктор“.

Трудът е с обем от 280 компютърни страници, включително 10 страници библиография с над сто цитирани източника на български, английски, сръбски, хърватски, босненски, полски и немски език. Приложеният към документацията автореферат от 50 страници адекватно и всеобхватно отразява съдържанието на оригинала.

Контекст на изследването

Войната съпътства човешката цивилизация от нейното зараждане до днес. За век на войните в Европа традиционно се приема XVII век, през който едва седем години са били мирни. Все пак, най-кръвопролитният период в световната история несъмнено е XX век, през който всички славянски народи, в една или друга степен, са били въввлечени във военни конфликти. Този век започва с Балканските войни и атентата срещу Франц Фердинанд в Сараево, а завършва със Югославските войни (1991–1996), отново там. Военните конфликти продължават и до днес, като настоящият пример е войната в Украйна. Периодът между началото и края на XX век бележи значителни геополитически трансформации – от кон-

ституирането на етнически и мултиетнически държавни образувания след Първата световна война до мирния или кървав разпад на СССР, Чехословакия и Югославия в края на века. Както в началото, така и в края на ХХ век, Балканите са барутното буре на Европа, което периодично взривява редица тлеещи етнически и религиозни напрежения. Изстрелите на Гаврило Принцип и Рамиз Делалич (по времето на сръбска сватба) превръщат Сараево в топос-спусък на верига кръвопролития, голяма част от които са обект на рецензираната дисертация.

Структура и фокус на дисертацията

Огледалната структура на труда е добре обмислена и балансирана. Тя се състои от увод, в който са заявени предметът, обектът, целите и хипотезата на изследването, и заключение, в което са открити и обобщени резултатите от него.

Предмет на дисертацията са феноменът война и художествените интерпретации на военните конфликти през ХХ век в южно- и западнославянските литератури, публикувани след граничната 1989 година, а негов емпиричен обект – 24 романа от 21 писатели, сред които Олга Токарчук, Славенка Дракулич, Алек Попов и Захари Карабашлиев.

Писателите Вук Драшкович, Олга Токарчук и З. Карабашлиев включват в произведенията си няколко войни, но повечето автори се фокусират върху една конкретна война. Романът на Алек Попов „Сестри Палавееви в бурята на историята“ пренасочва преобладаващите в дисертацията класически междудържавни военни конфликти към партизанската/гражданската война в България, което допълва вижданията за сложните етнически, религиозни и социални въоръжени стълкновения на Балканите.

Методологически рамки

Същинската част на дисертацията включва две теоретични и две аналитични глави. Главата „*Психология на войната*“ разглежда извънлитературните концепции за войната, а „*Писането за войната (War writing)*“ задава методологическата рамка на литературния анализ.

Главата „*Повествователни модели*“ прави ретроспекция и анализира използваните наративни техники, а „*Тематични доминанти в романите за войната*“ – интерпретира литературния материал.

Новаторски подход

Дисертацията е широкомащабно интердисциплинарно изследване на причините, подготовката, действащите лица и институции, протичането и последствията от войните и тяхната интерпретация в съвременната художествена проза. Недялко Желев от една страна представя анатомията на феномена война през призмата на военната теория, а от друга – чрез анализ на художествената фактология анализира конкретните войни.

Иновации в изследването са: фокусът върху непряко въввлечените във войната персонажи – медицинския персонал, жените и децата, а не върху традиционните бойни действия; типологизирането на разглежданите романи на: исторически и (авто)биографични; уподобяването войната на театър и пиеса с предварително разпределени роли; проследяване на методите и етапите за формирането на военния герой и превръщането му в място на националната памет. Част от подобрите романи дегероизират и демитологизират военните кумири и пародират военния жанр.

Описание на труда

Първата глава „Психология на войната“ прави преглед на извънлитературните концепции за същността на войната и начините на нейното случване. Позовавайки се на множество авторитетни военни специалисти; психолози, психоаналитици; антрополози и литературни критици, изследователят представя причините, подготовката, протичането и последствията за и от войната, с нейните неизбежни съпътстващи компоненти (патриотизъм; национализъм; ксенофобия; агресия; героизъм; страх от смъртта и пр.)

Дисертантът представя алгоритъма на войната, който започва с училището, което чрез установената йерархия и дисциплина, прилича на пред-казарма. Интересно е разглеждането на войната като театър, в който се открояват авансцена, задкулисие, актьори и публика. Войната се нуждае не само от абстрактни морални понятия като патриотизъм, героизъм, страх, омраза и пр., но и от конкретни участници, изпълняващи главни и поддържащи роли. Във „военната пиеса“, състояща се от фази на подготовка, действие, кулминация и епилог, малобройни действащи лица-герои дават пример на масата, която ги следва и им подражава. Към главните действащи лица Желев причислява политическите лидери, идеолозите, главнокомандващите и военните герои, а към масата – офицерите, войниците и поддържащото войната цивилно население. Без да е сред управляващите войната, пропагандно важна е фигурата на героя, в която се преплитат дихотомиите страх от смъртта-стремеж към безсмъртие; биологическа смърт-идеологическо безсмъртие; любов към своите и омраза

към чуждите; индивид – колектив и пр. Дисертантът изтъква, че героят „се приспособява, за да може да угоди на останалите и да бъде това, което те очакват от него“; че родителството е възпроизводство на индивидите, а героизмът – вписване в историята; че героите са своеобразно място на националната памет и др. Подобно на християнските светци-мъченици, измъчвани и убивани за вярата, военните герои са светски мъченици, отдали живота си за държавата. Жертвайки се за националния колектив, те постигат лично самоувековечаване.

В подглавата „Унищожаване на злото. Ние – добрите, те – злите“ е доразвита мотивацията на бъдещите военни герои за постигане на „самоувековечаване“. Основните стимули-оправдание за това са хиперболизирането на злото у противника и индουλгенцията, че „унищожаването на злото следва да бъде освободено от наказание“. Дисертантът припомня мнението на З. Фройд, че за сплотяването на групата/колектива е необходим външен враг, а по-нататък – че „лидерът унищожаваша страха, като по този начин позволява на останалите членове от групата да се чувстват всемогъщи“.

На въпросите *кой и кои са враговете?* Недялко дава отговор в следващата подчаст, в която уточнява главните и второстепенни роли в театъра на войната. Тук той лансира идеята, че героят е функция на лидера и идеолозите, посочващи враговете, които потенциалният герой, за да стане герой, трябва да победи. Доразвито е представянето на войната като театър и пиеса, в която понякога активно действащите лица се превръщат в зрители. Изключително важна е ролята на лидера, който съвместява същностите на сценарист, режисьор и актьор, който сплотява театралния колектив и го насъсква срещу противниковия такъв. Актуално е солидаризирането на дисертанта с мнението на Хана Сегал, че „Неуравновесените лидери са резултат на групи, които са подхранили тяхната мания за величие и са ги тласнали към все по-голям стремеж към всемогъщество“. Посочвайки, че има и обратни случаи, Недялко загатва какво предстои в трета и четвърта глава: „При разглеждането на фигурата на „добрия“ водач ще бъдат открити някои сходства с тази на героя, който рискува живота си [...] и триумфира над смъртта и вината“.

Актуално за нашето съвремие звучи и подчастта „Насаждане на агресия или други методи за манипулация“, която разкрива невидимите актьори в театъра на войната и с въпроса „дали агресията, заложена във всеки индивид, е основната за стартирането и воденето на война или нейното съществуване е по-скоро изкуствено наложено с манипулативни це-

ли?“ ни подготвя за литературната част на дисертацията. Н. Желев отбелязва, че уеднаквяването чрез униформите е предшествано от унификацията на съзнанието на определени групи, а понякога и на цели народи. Напомпването на мускулите е предшествано от идеологическото „възмъжаване“, от манипулативните внушения, че силата на мъжа се подхранва от силата на колектива в полза на същия колектив и че родните жени (любими, съпруги, майки) могат да стимулират участието на мъжете във войната, а чуждите – да служат за „обект“ на доказване на тяхната мъжественост, най-фрапатният литературен пример за което е романът на Дракулич „Все едно, че ме няма“.

Главата „Писането за войната (*War Writing*)“ е връзката между теоретичната част на изследването и конкретния литературен материал. В нея Н. Желев прави ретроспекция на спецификата и развитието на военния наратив. Без да стига до окончателна дефиниция, той представя различни мнения за същността на писането за войната и кое именно може да бъде възприето за *War Writing*. Обсъжда пропорциите между (авто)биографичното и фикционалното с оглед на автентичността и художествеността; върху кои от действащите лица в театъра на войната писателят трябва да съсредоточи повествованието си; кога и как трябва да бъде литературно пресъздадено дадено военно събитие и др.

Желев разглежда различните начини за отработване на военните травми чрез литературния катарзис, обсъждайки повествователните практики за отразяването на трите ужасяващи войни (Първата и Втората световни и Югославските). Той обобщава, че „от начина, по който дадена война бива приета, се определя и типът литература, която ще се пише за нея“. Поради кратката дистанция спрямо войните на Запад от нашите граници, наблюденията и разсъжденията на дисертанта са пионерски. Той отбелязва съвременното префокусиране от войниците на бойното поле и военните действия към непреките участници във войната, каквито са жените и децата. С навлизането на жени-писателки в полето на традиционно мъжкото военно писане, зачестява появата на несвидетелски наратив.

С оглед на използвания тематичен подход към емпиричния материал в следващите две глави, подчастта „Основни характеристики на романите за войната“ разглежда типовете автори и произведения. Според Желев с течение на времето се утвърждава свидетелската гледна точка, с каквато дебютират писатели-аматьори, и се оформят два наративни модела: исторически и автобиографичен, които дисертантът лаконично разграничава с констатацията: „ако при биографичните романи за войната времето е само „по време на“, историчес-

кият тип опитва да представи по-общ поглед върху цялата картина.“ Желев обръща внимание на тенденцията образът на героя да бъде изместван от образа на страдащия и жертвата.

Третата глава конкретизира и анализира типовете наратив в рамките на очертаните исторически и автобиографичен модел, доказвайки, че те рядко се извяват в напълно чист вид, а по-скоро в литературния процес след 1989 г. доминират постмодерните тенденции, включващи хибридность, фрагментарност, интертекстуалност, и дори елементи на фантастика. В повествователните техники се преплитат епистоларната, дневниковата, детската и др. гледни точки. Дисертантът уточнява, че редица автори използват няколко повествователни подхода и типологизира разглежданите романи.

Историческото и епическото повествование Недялко илюстрира с романите на Вук Драшкович „Александър от Югославия“ (2018) и „И гроб, и роб“ (2020). Макар и действието в тези творби да е отдалечено от нашето съвремие, те имат пряка връзка със събитията от края на XX век. Още повече че те са писани и публикувани двайсетина години след края на югославските саморазправи. Първият роман откроява фигурата на добрия лидер Александър I Караджорджевич в междувоенния период, а вторият – диктаторите Хитлер и Тито. Романът „Александър от Югославия“ лансира идеята, че приликите на народите, съжителстващи в Кралството на сърби, хървати и словенци, са повече от разликите. Бомбата със закъснител, която тиктака в различните модификации на тази държава, олицетворява братът на монарха, Джорже, според когото „мюсюлманите трябва да избират или да приемат християнството, или да се преселят в Турция, докато Хърватия да е страна само за католици“. Н. Желев обръща внимание върху функцията на водения от приближения на краля журналист Лука Месечина дневник, който не преминава в мемоарно писане, понеже в романа преобладава третоличен наратив. Дневникът преминава в романа-сиквел „И гроб, и роб“, чието действие се развива по време и след Втората световна война. Недялко обръща внимание, че към края на романите Драшкович въвежда втори повествовател. Двата романа показват провалените амбиции на крал Александър и маршал Тито напълно и завинаги да унифицират поданиците си и лаконично заключава: „С единия се погребва миналото, докато другият носи със себе си идеята за светло бъдеще“. Дисертантът заключава, че чрез преплитането на историческото с личното Вук Драшкович (подобно на Андрич) представя участието и на върховните управници, и на обикновените хора в националната и световната история.

Към историографското, дневниковото и свидетелското повествование дисертантът причислява романите на босненците Ивица Джикич „Беара: документален роман за геноцида в Сребреница“ (2016) и Емир Сулягич „Картичка от гроба“ (2005), сръбкинята Ясмينا Тешанович „Скорпиони – дизайн на престъплението“ (2009) и хърватина Ратко Цветнич „Кратък излет: записи от Хърватската война за независимост“ (1997). И четиримата писатели са съвременници и преки свидетели на братоубийствените военни действия, които пресъздават в дневникова форма такива, каквито са. Темата на първите три романа е клането в Сребреница, а Цветнич споделя в хумористичен дух преживяванията си на доброволец във сръбско-хърватската война. Кратката дистанция между случилото се в края на ХХ век и неговото литературно пресъздаване предполага в романите да преобладава сухата фактография за сметка на изтънчената художественост. Недялко Желев нарочно е подбрал автори от три различни етноса, общото между които е формата на повествованието, дистанцирането от етническия им произход и задаваните въпроси, сред които: защо се е случило и защо жителите (предимно на Сърбия) отказват да бъдат информирани за това?

За открояването на „експерименталното хроникьорство и алтернативна реалност“ Н. Желев е подбрал романи от западно славянски автори: „Лала“ (2006) на поляка Яцек Денел, „Еурогеана: Кратка история на ХХ век“ (2001) на чеха Патрик Оуржедник и „Лед“ (2007) на поляка Яцек Дукай. Тези писатели влагат новаторство в писането за войната, предлагайки нетипични алтернативни интерпретации на европейските войни през ХХ век, които са съвместяват родословно дървото и родовата хроника с цикличността на историята.

Въздействаща е подчастта „Израстване или детският сблъсък с войната“, в която Желев разглежда скъсаната връзка между деца и родители и пресъздаването на военните трагедии през погледа на детето. За целта той е подбрал микс от южно- и западно славянски романи: „Хотел Тито“ (2010) на хърватката Ивана Симич Бодрожич; „Югославия, моя страна“ (2012) на словенеца Горан Войнович и „През студената земя“ (2009) на чеха Яхим Топол. Децата, като в приказката „Новите дрехи на краля“, най-добре усещат семейните, етническите, езиковите и социалните проблеми, активирани от военните катаклизми. Войните предизвикват материална разруха и безчет човешки жертви, но едно от най-пагубните им последиствия е разрушаването на основната клетка на обществото – семейството. Върху този проблем, превърнат в литературна тенденция, разсъждава авторът на дисертацията, подби-

райки и анализирайки романите, фокусирани върху дисфункционални семейства и деца, расли само с един родител.

„Синдромът на военното семейство“ намира естественото си продължение в подчастта „Войната, видяна от женската перспектива“. За мен това е един от най-впечатляващите фрагменти на дисертацията, не само поради това, че в него се обсъждат романите на най-известните от селектираните от Недялко автори. Това са романи, писани от жени и за жени. Олга Токарчук в „Правек и други времена“ (1996), Славенка Дракулич във „Все едно ме няма“ (1999) и Бианка Белова в „Мона“ (2019) предлагат изцяло женска (а не само майчинска) перспектива към войната. Те въвеждат женския психологизъм; открояват загубата на идентичност, която войната причинява на въвличените в нея; скриването зад маската и грима, като средство за „обезвреждане“ на насилника или, както дисертантът го формулира, „Играта с врага се изразява във възможността да му бъде отнета способността да унижава.“

Оригинални са наблюденията на Н. Желев, че по време на война астрономическото време се забавя, трансформира се в безвреме и „вакуумно състояние“. Дисертантът откроява двете романови перспективи: хипотетичната женска и реалната мъжка. Във войната човешката си същност губят и жертвите, и палачите. Дракулич поставя въпроса дали изнасилените жени и момичета „са способни да се справят с това да бъдат майки на нежелани деца, заченати от насилие?“ – тема-табу от края на Втората световна война до края на югославските жестокости. Общият знаменател на трите романа е, че „женските персонажи са принудени да живеят и да се справят в рамките на един свят, който е доминиран от мъже“.

Последната глава от дисертацията, „Тематични доминанти в романите за войната“, типологизира вече разглежданите (и някои други) романи въз основа на преобладаващите в тях интенции. В подчастта „Значимостта на водача – митологизация и демитологизация на образа“ Желев допълва теоретичните виждания за главните актьорски фигури в театъра на войната с художественото представяне на автентични исторически личности. Обрисовката на крал Александър е доразвита и сравнена с образа на генерал Борис Дрангов от романа на Захари Карабашлиев „Рана“ (2023). Докато и двамата лидери са пример за подражание и обект на митологизация, в „Сестри Палавееви в бурята на историята“ (2013) на Алек Попов водачът и героите са демитологизирани и дегероизирани, а жанрът на военния роман – пародиран. В „Кратък излет: записи от Хърватската война за независимост“ Ратко Цветнич отива още по-далеч и подлага на иронизиране както южнославянските националисти Сло-

бодан Милошевич и Франьо Туджман, така и западноевропейските политици-съвременници на войните от края на XX век – Франсоа Митеран и Джон Мейджър.

Умението на лидерите да манипулират масите е представено в подчастта „Ние ли сме добрите или те са лошите?“. Лидерите подклаждат войната със сухите съчки на национализма, хиперболизирайки, а понякога и напълно измисляйки злото у противника. Подобно на мнението на Иво Андрич за въдворените в „Прокълнатия двор“, че „Всички тук са виновни, но не всички виновни са тук“, Желев посочва, че за войната в една или друга степен са виновни и двете страни. В романите „Немците“ (2002) на чешката писателка Якуба Калпа, „Морфин“ (2012) на поляка Шчепан Твардох и „Овце от гипс“ (1997) на хърватина Юрица Павичич героите, опитвайки се да не заемат страна, се превръщат в чужди сред свои – явления, които чрез методите на хибридна война стават все по-чести, а „за враг и виновник може да бъде приет само различния“.

Войната обаче уеднаквява и превръща всички, които са въввлечени в нея, в „повредени хора“. „Изгубеното“ през Първата световна война поколение в дисертацията на Недялко се разширява в обобщаващото „повредените хора“, защото според един от персонажите на „Рана“ „от войната излизаме всички еднакви – убийци или мъртъвци“. Темата за физически и психически осакатените хора е представена чрез трите романа на хърватина Йосип Млакич „Когато мъглите се вдигнат“ (2000), „Живи и мъртви“ (2002) и „Хората, които засади дървета“ (2010). Травмите от войната са трудно преодолими, а „щетите от нея са твърде големи и успяват да маркират повече от едно поколение“. Така паралелно и войната, и травмите от нея стават циклични. Не хората избират войната, а войната вкарва в своята месомелачка и военните, и цивилните. Спиралният вал на тази месомелачка при всяко ново завъртане засмуква поредното изгубено поколение. Въз основа на теоретичния и емпиричен материал Желев заключава, че „всички военни пътища водят до едно и също място – гробището“, а „абсурдът на войната се крие в човешката неспособност да предотврати нейната повторителност“.

Критика и препоръки

Дисертацията успешно съчетава първичната и секундарната литература, което допринася за нейното структурно и аналитично единство. Липсата на теоретични позовавания

в голяма част от третата глава обаче хвърля известна сянка върху умело приложената върху художествения материал теория.

Струва ми се, че включването на романа „Аз още броя дните“ (2016) на Георги Бърдаров, чието действие се развива в най-дълго обсадения в новата военна история град (1423 дневно обкръжение, довело до над 11 000 жертви), и най-вече поради това, че убитите босненски „Ромео и Жулиета“ не са преки участници във войната, а – нейни невинни и безсмислени жертви, би подсилило и обогатило интенциите и изводите на дисертацията.

Приноси и значимост

Недялко Желев е проучил и представил в достъпна форма изследванията и интерпретациите на и за войната на множество психолози, психоаналитици, теоретици, антрополози, литературни критици и писатели. Феноменът война е всестранно обсъден както от теоретична, така и от литературна гледна точка. Изследователят дава необходимата съдържателна информация за разглежданите романи, които умело анализира, сравнява и типологизира. Преходите между главите, подглавите и абзаците са плавни и с ясна причинно-следствена свързаност и заедно с оптимално вплетените цитати превръщат текста в една хомогенна цялост. Характерна особеност на изследователския почерк на дисертанта е „изнасянето“ на тезата и изводите от интерпретирания материал в началото на разглеждания тематичен сегмент.

Впечатляващо е представен алгоритъмът на войната, започващ с училището, чиято йерархия дисциплина напомня военната, и завършващ с театъра на войната, която е уподобена на пътуваща театрална трупа, в която ролите са ясно разпределени и разграничени. Към пестеливо посочените в заключителната част на дисертацията приноси бих добавил следните. Н. Желев представя панорамна картина на военните стълкновения през XX век с особен оглед на участието на славянските народи в тях. Значителна част от изследваните романи са посветени на войните в бивша Югославия. Поради скъсената дистанция между братоубийствените конфликти и времето на тяхното художествено отразяване, редица от изводите на дисертанта са пионерски. С подходящо подобрите романи той осветлява в исторически план как неразрешените етнически и религиозни напрежения на Балканите се циклизират и достигат убийствената си кулминация във войните на сърбите срещу хърватите, словенците и босненците. Макар и да са обсъдени романи, посветени на Балканските войни, Първата и Втората световни войни, значителна част от подобрите от Недялко Желев творби

пресъздават войните в бивша Югославия от края на XX век. За тези романи е писано малко, а понякога и съвсем нищо, което нарежда българския изследовател сред пионерите в полето на тези проучвания. От Омировата „Илиада“ до наши дни за войната са изписани безброй страници, но новото в изследването на Недялко Желев е, че за разлика от класиците на военния жанр като Е.М. Ремарк, Ъ. Хемингуей, Л. Стоянов, Пр. Воранц и др., в чиито произведения преобладават описания на военни действия и личните преживявания на преките участници в тях на бойното поле, акцентът в рецензираната дисертация пада върху непряко засегнатите от войната – медицински персонал, деца, съпруги и майки на военни. Сред изследователските открития на Н. Желев е установената релация между времето на случването на военното събитие и времето на художественото му отразяване. Стойностно е наблюдението, че „При писането на художествена литература, свързана с Югославските войни от 90-те години на XX в. може да се говори за преминаване през няколко етапа: „от първоначалното „безмълвие“ и липса на продукция [...], през дневниково-изповедния формат до романа с елементи на фикция.“

Дисертацията на Н. Желев демонстрира способността на художествената литература и литературознанието да изпреварват политологията и социологията и своевременно не само да откликват, но и да предлагат решения на актуалните проблеми. Не на последно място желая да отбележа, че художественото отразяване на последиците от последните войни в Европа през отминалия XX век са актуално припомняне на първата за 21 столетие война на континента – все още продължаващата агресия на Русия срещу Украйна.

Заключение

В заключение потвърждавам, че дисертационният труд „Войните през XX век – романо-интерпретации в славянските литератури след 1989 г.“ притежава всички необходими за присъждането на образователната и научна степен „доктор“ качества, и убедено ще гласувам за присъждането ѝ на неговия автор – магистър Недялко Радостинов Желев.